

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2012 – Volume 21, Issue 4, pp. 49–64
URN:NBN:NL:UI:10-1-113932

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Igitur publishing, in cooperation
with Utrecht University of

Applied Sciences, Faculty of Society and Law

Copyright: this work has been published under a

Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Drs. Ed de Jonge took a masterdegree in philosophy
with a specialization in ethics. He works at the
University of Applied Sciences at Utrecht in the
Netherlands in the fields of practice research (the moral
expertise of outreaching social workers) and curriculum
development (a master for senior forensic professionals).
Simultaneously he tries to complete is PhD-thesis on
professionalism.

E-mail: ed.dejonge@hu.nl

Received: 22 May 2012

Accepted: 2 October 2012

Category: Theory

DE PRESENTIEBEOEFENAAR: WAARDIGHEIDSBEKLEDER OF GELUKZOEKER? OVER DE MORELE GRONDSLAGEN VAN DE PRESENTIEBENADERING

ED DE JONGE

ABSTRACT

The presence worker: investing dignity or seeking happiness? On the moral fundaments of the theory of presence

Baart's theory of presence is as inspiring for professional practice as it is problematic in its theoretical fundaments. The basic moral tension in this theory seems to exist between violated dignity as the fundamental problem of poverty and the good or happy life as the overarching solution. In this tension three different cultural undercurrents collide: an optimistic Greek, a radical

DE PRESENTIEBEOEFENAAR: WAARDIGHEIDSBEKLEDER OF GELUKZOEKER?

Christian and a moderate Humanistic undercurrent. While Baart in his magnum opus holds that the good or happy life should be given priority by presence workers, this article states that the practices and the paradoxes of presence work can better be understood as the restoration of dignity.

Keywords

Andries Baart, theory of presence, values, virtues, (broken) dignity, the good life, happiness, Greek, Christian, Humanistic

SAMENVATTING

De presentiebeoefenaar: waardigheidsbekleder of gelukzoeker? Over de morele grondslagen van de presentiebenadering

Baarts presentiebenadering is even inspirerend voor de professionele beroepspraktijk als problematisch in haar theoretische grondslagen. In deze benadering bestaat een fundamentele morele spanning tussen gebroken waardigheid als het kernprobleem van armoede en het goede leven als de overkoepelende oplossing hiervoor. In deze spanning interfereren drie verschillende culturele onderstromen: een optimistisch Griekse, een radicaal christelijke en een gematigd humanistische onderstroom. Terwijl Baart in zijn magnum opus nadrukkelijk stelt dat presentiebeoefenaars het goede oftewel het gelukkige leven centraal behoren te stellen, poneert dit artikel dat de praktijken en paradoxen van de presentiebeoefening beter kunnen worden begrepen als het herstellen van waardigheid.

Trefwoorden

Andries Baart, presentiebenadering, waarden, deugden, (gebroken) waardigheid, het goede leven, geluk, Grieks, christelijk, humanistisch

INLEIDING

De presentietheorie van Andries Baart (2001/2006) levert fundamentele kritiek op bureaucratische en commerciële, positivistische en instrumentele vormen van professionaliteit. Ze is een belangrijke bron van inspiratie voor uiteenlopende professionele praktijken, bijvoorbeeld het maatschappelijk werk (Schilder, 2003), de maatschappelijke opvang (Brinkman, 2004), de verpleging (Baart & Grypdonk, 2008) en de zorg (Baart, Van Dijke, Ouwerkerk & Beurskens, 2011). Tegelijk is het

een theorie die vele vragen oproept, zoals met betrekking tot haar methodologisch fundament (Smaling, 2004; Van Tillo, 2004), haar ideologische uitgangspunten (Schilder, 2003) en haar praktische realiseerbaarheid (Bootsma, 2008).

Een aspect waar tot nu toe weinig aandacht aan is besteed in de secundaire literatuur, is de innerlijke consistentie van het ethische fundament van de presentiebenadering in Baarts magnum opus. Op waarde-ethisch vlak bestaat een spanning tussen de menselijke waardigheid als het kernprobleem van hedendaagse armoede en het goede leven als de overkoepelende doelstelling van het professionele handelen. En op deugdeethisch vlak bestaat een spanning tussen een meer radicale en een meer gematigde positiebepaling als de grondslag van de professionele beroepshouding.

De centrale stelling van dit artikel is dat in presentiebeoefening niet het goede oftewel het gelukkige leven centraal staat, zoals Baart stelt, maar de waardigheid van de buurtbewoners. In die zin is de presentiebeoefenaar eerder een waardigheidsbekleder dan een gelukzoeker. Onduidelijk blijft in de presentietheorie of de presentiewerker dat op een meer radicale of op een meer gematigde wijze tracht te realiseren. In de presentietheorie kunnen al met al drie interfererende culturele onderstromen worden onderscheiden: enerzijds het klassieke Griekse streven naar geluk en anderzijds het streven naar waardigheid, zowel op een meer radicaal christelijke als op een meer gematigd humanistische wijze.

ONDERZOEKSCONTEXT

De presentietheorie is het resultaat van langdurig en omvangrijk kwalitatief onderzoek door Baart naar het buurtpastoraat. Baart beoogt een praktijktheorie (Van Strien, 1986) voor het buurtpastoraat te ontwikkelen, dat wil zeggen een ordelijk geheel van inzichten dat niet alleen gebaseerd is op, maar ook in dienst en zelfs onder zeggenschap staat van de beroepspraktijk, overigens met behoud van de eigen verantwoordelijkheid van de onderzoeker. De praktijktheorie die Baart ontwikkelt, blijkt een moreel fundament te bezitten. De basis van deze praktijktheorie is namelijk: "de identiteit van het beroep: waar gaat het eigenlijk om in dat beroep?". Het professionele handelen zal "richting ontleen aan een (normatief) idee van het goede dat gerealiseerd moet worden". Deze doelgerichte en waardebepaalde identiteit van professe en professional is bepalend voor de definitie van de beroepssituaties: "de preferente lezing van de werkelijkheid als problematisch of kansrijk" (Baart, 2006, pp.18–21).

DE PRESENTIEBEOEFENAAR: WAARDIGHEIDSBEKLEDER OF GELUKZOEKER?

Overigens worden in Baarts omvangrijke en complexe betoog voortdurend nieuwe invalshoeken en betekenisnuances geïntroduceerd. Hierdoor is deze theorie moeilijk te (be)grijpen en te bekritisieren, omdat altijd wel op een passage kan worden gewezen waar het net weer iets anders wordt voorgesteld. Verder valt op dat de verhouding van Baart als onderzoeker tot de presentiebenadering als onderzoeksobject soms een ambivalente en ook een onevenwichtige indruk maakt: hij is nu eens afstandelijk en dan weer betrokken. Een bevlogen casusbeschrijving van pastor Bas fileert hij bijvoorbeeld op nuchtere wijze als retorische zelflegitimatie met behulp van theologische motieven, terwijl hij een sobere casusbeschrijving van pastor Anne analyseert met behulp van een overdaad aan religieuze metaforen, tot de identificatie van een wonder aan toe (Baart, 2006, pp. 122–126, pp. 159–163). Aan de moeilijkheid of misschien ook wel onmogelijkheid om een evenwichtige positie ten opzichte van de presentiebenadering in te nemen, lijkt ook de lezer zich niet te kunnen onttrekken; het zou wel eens een karakteristiek kenmerk van deze benadering kunnen zijn.

Baarts onderzoek is gericht op de morele context van het buurtpastoraat. Deze morele context blijkt in de inhoudelijke uitwerking binnen de presentietheorie zeer omvangrijk en complex te zijn, waarin tientallen waarden – dat wil zeggen moreel geladen doelen die in de beroepsuitoefening worden nagestreefd – een rol spelen, zoals een poging tot een alfabetische ordening kan laten zien: achtung (“self esteem”), autonomie, bevestiging, bevrijding, cohesie, eer, eerbied, eigenwaarde, emancipatie, empowerment, erkenning, geborgenheid, geluk, gemeenschap, gerechtigheid, gezamenlijkheid, heelheid, hoop, identiteit, kwaliteit van leven, leefbaarheid, macht, (mede)menselijkheid, mondigheid, ontplooiing, recht, redding, respect, samenhang, solidariteit, subject-wording, tot zijn of haar recht komen, trots, verdraagzaamheid, vertrouwen, verzoening, vrede, vrijheid, waardigheid, welzijn, zeggenschap, zelfachting, zelfontplooiing, zelforganisatie, zelfredzaamheid, zelfrespect, zelfstandigheid, zin(geving).

Binnen deze omvangrijke en complexe samenhang van waarden kunnen op grond van de opbouw van de presentietheorie de gebroken waardigheid en het goede oftewel gelukkige leven respectievelijk als de alfa en de omega van de morele context van de presentiebeoefenaar worden beschouwd (Baart, 2006, pp. 315–323, pp. 805–807). De uitwerking van deze morele pijlers berust binnen de presentietheorie in hoofdzaak op drie culturele onderstromen, die nooit helemaal tot een drie-eenheid samenvloeien. De christelijke en de humanistische onderstroom zijn de twee bronnen waaraan de menselijke waardigheid ontspringt, terwijl de Griekse onderstroom manifest wordt in het concept van het goede oftewel gelukkige leven.

DE MENSELIJKE WAARDIGHEID

Ten slotte is er nog een zesde dimensie van armoede, die wat mij betreft de werkelijke pijn van de overige verschijningsvormen van armoede samentrekt. We kunnen ze aanduiden met het label “gebroken waardigheid”. [...] De arme wordt maar al te gemakkelijk met een subtiel, maar volmaakt gebrek aan respect en erkenning benaderd. [...] Dat alles wordt nog een graadje erger als we beseffen dat zo'n bejegening, als ze maar langdurig en streng genoeg is, tot resultaat heeft dat armen hun zelfbeeld aanpassen. (Baart, 2006, p. 315)

Baart benadrukt in essentie dat de onvervreembare waardigheid en unieke kostbaarheid van de menselijke persoon de centrale waarde van de presentiebenadering is. Ook in het empirisch materiaal en in de doelstelling van het werk van de pastores is deze waarde verankerd. Vele uitwerkingen in de presentietheorie ondersteunen haar belang, zoals “de zelfontplooiing in het stagnerende leven” (Baart, 2006, p. 618) en de verwijzingen naar het belang van humaniteit. De theoretische verankering van de menselijke waardigheid in de presentietheorie berust op Baarts bepaling van de armoede van de buurtbewoners waar de pastores zich voor inzetten als sociale overbodigheid, en daarvan is gebroken of zelfs vernietigde waardigheid de kern.

Deze humanitaire kern bezit in de presentietheorie tegelijk een humanistisch en een christelijk karakter: de waardigheid van de mens wortelt in zijn schepping door God naar diens beeld en gelijkenis (Baart, 2006, p. 271). De humanistische bron bezit echter een gematigd karakter, terwijl de christelijke oorsprong eerder radicaal van aard is (Baart, p. 245). In deze woeste onderstroom lijken overigens soms ook maatschappijkritische draaikolken actief te zijn (Baart, p. 789), maar deze spelen in de presentietheorie een ondergeschikte rol. De menselijke waardigheid als humanitaire kern welt als bron van het buurtpastoraat – zowel in de praktijk als in de theorie – op uit een radicale christelijke en een gematigde humanistische onderstroom, en dat leidt tot turbulenties in de presentietheorie en daarmee in de positionering van het buurtpastoraat en ook meer in het algemeen van de professionele presentiewerker. De essentie van presentie verschijnt in de radicale christelijke onderstroom als volledige toewijding, terwijl deze aanwezigheid tegelijkertijd door de gematigde humanitaire onderstroom getemperd wordt. De humanitaire kern bezit daarmee in de presentiebenadering een gespleten karakter, wat onder meer blijkt uit Baarts karakterisering van opleiding, doelgroep, relatie en houding met betrekking tot het buurtpastoraat.

Opleiding

In Baarts beschrijving van de opleiding van buurtpastores kunnen zowel een radicaal christelijke als een gematigd humanistische onderstroom worden onderscheiden. De radicale onderstroom is vooral dominant in de blootstelling (*exposure*), het praktijkdeel van de vooropleiding voor buurtpastores. In de onderdompeling in de buurt wordt elke oriëntatie op toekomstig professioneel handelen welbewust onderdrukt ten behoeve van de spirituele transformatie van de kandidaat-pastor. Deze ontwikkeling verloopt (ideaaltypisch) in vier fasen, die met behulp van een metafoor beschreven worden als het opruimen en het openen van het eigen huis en het ontvangen en verzorgen van gasten. De intensiteit van de praktijkshock komt voort uit de ervaren kloof tussen verheven ideaal en schokkende werkelijkheid. Deze blootstelling is de inductieve basis voor de werkzaamheden en de identiteit van de toekomstige professional.

De humanistische onderstroom daarentegen relativeert het radicale karakter van de nabijheid van de kandidaat tot de buurtbewoners en plaatst haar juist wel in een professioneel kader. Baart (p. 442) stelt bijvoorbeeld: "De pastor sluit [...] niet aan om in die leefwereld ten onder te gaan maar om er praktisch en theoretisch vat op te krijgen, en om vandaar uit adequaat te kunnen handelen, spreken of er-zijn." In die zin heeft de initiatie van de buurtpastor ook een instrumenteel karakter.

Doelgroep

Ook de karakterisering van de doelgroep van de buurtpastores wordt gekenmerkt door een spanning tussen een radicale en een gematigde onderstroom. De spirituele onderstroom is duidelijk aanwezig in de bepaling van de doelgroep. De buurt in de verpauperde binnensteden wordt door pastores geassocieerd met spirituele noties zoals kerkwording en geloofsgemeenschap en de inzet voor buurtbewoners is primair een radicale evangelische keuze voor de zwakkeren.

De humanitaire onderstroom laat echter een genuanceerder beeld zien van de doelgroep. De presentiebenadering veronderstelt impliciet dat pastoranten redelijk, competent en communicatief zijn (Baart, pp. 767–768, pp. 810–811). En met de presentiebenadering wordt juist niet het "slechtste" deel van de populatie bereikt, zoals zware en gewelddadige criminelen, ernstig gestoorden en verslaafden (Baart, pp. 152, 587). De radicale keuze voor de zwakkeren blijkt dus op cruciale punten niet te kunnen worden waargemaakt.

Relatie

Zowel vanuit de spirituele als vanuit de humanitaire onderstroom staat de waardigheid van de mens centraal en verschijnt de professionele relatie als een waarde en doel in zich. De radicale interpretatie van deze intrinsieke waarde is dat de relatie door de pastor op geen enkele wijze als een middel mag worden gebruikt. Uit den boze is elke instrumentele of strategische intentie, elke probleemgerichtheid, doelgerichtheid, resultaatgerichtheid en planmatigheid, zo blijkt op tientallen plaatsen in Baarts boek.

In de gematigde humanitaire onderstroom wordt evenwel duidelijk dat pastores door middel van professionele relaties bijvoorbeeld verborgen problematiek signaleren en contact leggen met andere buurtbewoners, dus wel degelijk ook instrumenteel handelen. Dit conform Kants derde formulering van de zedenwet die stelt dat personen nooit uitsluitend als middel maar altijd tegelijk ook als doel in zichzelf dienen te worden bejegend, zodat intrinsieke waarde en instrumenteel gebruik van de professionele relatie elkaar niet hoeven uit te sluiten. Zonder instrumenteel en strategisch gebruik van de relatie kan immers niet van professioneel agogisch handelen worden gesproken.

De humanitaire onderstroom is evenwel niet sterk genoeg in de presentiebenadering om de relatie op professionele wijze te begrenzen: het cliëntsysteem wordt niet afgebakend en het contact wordt niet beëindigd (Baart, pp. 575, 588, 604, 815). Hier lijkt de spirituele onderstroom dominant: herders zijn gericht op de gehele kudde, ook dan wanneer zij zich noodgedwongen op een verwaald schaap concentreren, en het hoeden als taak is nooit volbracht (Kok, 2002).

Houding

De spanning tussen de radicale en de gematigde onderstroom in de presentiebenadering komt ook tot uiting in de karakterisering van de professionele houding van de buurtpastor. De spirituele onderstroom leidt tot een radicalisering van de professionele houding, en dat is vooral herkenbaar in de gebruikte adjectieven. Gesproken wordt bijvoorbeeld van: *onvoorwaardelijke* aandacht en beschikbaarheid, *radicale* openheid en belangeloosheid, *intense* nabijheid en verbondenheid, *volslagen* toewijding (zie Baart, pp. 54, 55, 73, 74, 115–116, 162–163, 214, 218, 781, 798).

De gematigde humanistische onderstroom brengt echter op veel plaatsen aan de oppervlakte dat in de betrokkenheid van pastores op de leefwereld van de pastoranten ideologische en romantische motieven meespelen (bureaucratie en markt behoren immers tot het systeem), dat de verbinding

DE PRESENTIEBEOEFENAAR: WAARDIGHEIDSBEKLEDER OF GELUKZOEKER?

tussen systeem en leefwereld cruciaal is voor een adequate uitvoering van de werkzaamheden, en dat professionele aansluiting altijd gematigd, partieel, gefaseerd en functioneel dient te zijn, en enige distantie dus noodzakelijk is. Op vele plaatsen wordt dan ook op Aristotelische wijze gepleit voor balans en evenwicht. Bij deze humanistische onderstroom hoort ook aandacht voor minder radicale zaken als zelfzorg, werktijden en werkdruk.

Ambigue mengvormen van radicaliteit en gematigdheid komen overigens ook voor. In Baarts uitwerking van professionele aansluiting is bijvoorbeeld sprake van een radicale vorm en een gematigde inhoud: begrip opbrengen bijvoorbeeld is volgens de presentietheorie niet een extreme positie maar het cognitieve midden tussen visie delen en beter weten, en empathisch reageren is het emotionele midden tussen identificatie en distantie (Baart, p. 480).

HET GOEDE OFTEWEL GELUKKIGE LEVEN

Het is eerst tegen deze achtergrond dat we [...] de waarde van de gerealiseerde waarden kunnen vaststellen: de presentie-beoefening beoogt inhoudelijk een bijdrage te leveren aan het goede (dat is: het gelukkige) leven van de betrokkenen. [...] Deze kenmerken van het goede leven hangen op een indirecte manier samen met wat we hebben vastgesteld als gebrek, pijn, lijden, verlangen of eenzaamheid. En tegelijk relateert het op een kritische wijze ook de voorafgaande waarden zoals waardigheid en bevestiging: die zijn pas "van waarde" in de mate dat ze bijdragen aan een goed en gelukkig leven. [...] Daarmee hebben we de betekenis en werking van de presentie-beoefening theoretisch opgehelderd. (Baart, p. 807)

De Griekse onderstroom komt in de presentietheorie aan de oppervlakte als conclusie van receptieonderzoek naar het pastorale aanbod. Van belang in dit aanbod zijn, zo kunnen de conclusies van Baart worden samengevat, materiële zekerheid, psychische gezondheid, sociale verbondenheid, institutionele participatie en tot slot existentiële of spirituele zingeving, hetzij als vrede met het heden hetzij als perspectief voor de toekomst. Hieraan verbindt Baart de conclusie dat het goede oftewel gelukkige leven het einddoel en het onderscheidende kenmerk van het buurtpastoraat als professie is. Baart verbindt aldus de hedendaagse praktijk van buurtpastoraat met de klassieke wijsgerige vraag uit de Griekse oudheid naar het goede oftewel gelukkige leven.

Baarts conclusie maakt een schematische indruk. Ze lijkt niet het resultaat te zijn van de voorgaande overwegingen. Ze lijkt ook niet goed aan te sluiten bij de christelijke inspiratie van de buurtpastores en ver af te staan van de werkelijkheid van de pastoranten, ook al beschouwt Baart

het goede leven als “een fragiele en kwetsbare aangelegenheid” (Baart, p. 634). Met de piramide Van Maslow (1970) in het achterhoofd kan dit in de volgende beeldspraak worden uitgedrukt: het goede leven verwijst eerder naar de top van de Olympus, terwijl buurtbewoners niet zelden de grootste moeite hebben zich op het basisniveau van de hedendaagse samenleving te handhaven. Bovendien is de ontologische status van het goede in de presentiebenadering niet helder (Baart, pp. 832–834): wordt het “inhoudelijk” bepaald door de professie (professioneel of autonoom paradigma), is het de uitkomst van “een gezamenlijke zoektocht” in de professionele relatie (dialogisch of communicatief paradigma) of moet het “zich tonen” in de werkelijkheid (religieus of transcendent paradigma)?

De Griekse onderstroom bezit een paradoxale positie in de presentietheorie: terwijl het goede oftewel gelukkige leven inhoudelijk gezien nauwelijks relevant lijkt te zijn, wordt het door de opbouw van de theorie juist centraal gesteld. Bij de uiteindelijke constructie van zijn presentietheorie stelt Baart namelijk: waarden zoals de menselijke waardigheid zijn slechts van waarde voor zover ze bijdragen aan het goede en gelukkige leven. Hiermee wordt het goede leven centraal gesteld als alomvattend einddoel in de professionele identiteit van het buurtpastoraat terwijl de menselijke waardigheid tot een instrumentele waarde lijkt te worden gereduceerd. Dit is een onbegrijpelijke relativering van de menselijke waardigheid en een volledige omkering van elke zinvolle samenhang van waarden: het goede leven is immers juist vanwege de onvervreembare waardigheid van de menselijke persoon van belang, en niet omgekeerd. Het goede leven lijkt in de presentiebenadering vooral een overkoepelend maar ongelukkig gekozen containerbegrip.

Anders dan Baart beweert, lijkt de inzet van het buurtpastoraat – en ook van de presentiebeoefenaar – zich eerder op een menswaardig bestaan dan op het goede leven te richten. De primaire taak van de buurtpastores lijkt eerder te zijn de buurtbewoners hernieuwd met waardigheid te bekleden dan dat zij hun geluk zoeken. In die zin is de presentiebeoefenaar bij wijze van spreken eerder een waardigheidsbekleder dan een gelukzoeker. De presentietheorie wordt, ook in haar spanningsveld tussen radicaliteit en gematigdheid, begrijpelijker wanneer de presentiebeoefenaar wordt beschouwd als een waardigheidsbekleder. De eigenheid en de kern van de uitvoerende werkzaamheden is de pastorale bevordering van de menswaardigheid van het leven van buurtbewoners, wat met name blijkt in “de prioritaire act van de bestaansbevestiging en van aandachtig betoonde zorg”, in de gerichtheid op “life events” en “turning points” en in het bieden van troost bij een tragisch verlies of een onvervulbaar verlangen (Baart, pp. 435, 462, 467, 471, 688–695, 771).

DE PRESENTIEBEOEFENAAR: WAARDIGHEIDSBEKLEDER OF GELUKZOEKER?

De kern van het concept van de presentiebeoefenaar is presentie. Dit betekent dat in de presentietheorie een specifieke interactionele houding centraal staat. De presentietheorie kan dan ook worden gelezen als een uitgebreide catalogus van interactionele deugden, dat wil zeggen als een lijst van voortreffelijke houdingsaspecten voor de professional met betrekking tot de professionele relatie. Zelfs een sobere alfabetische opsomming van deze deugden-catalogus laat zien wat de kern van dit concept is: aandacht, aansluiting, aanwezigheid, acceptatie, achting, appèl, authenticiteit, begrip, belangeloosheid, bescheidenheid, beschikbaarheid, betrokkenheid, betrouwbaarheid, commitment, compassie, draagkracht, eerbied, eerlijkheid, empathie, engagement, erkenning, geduld, geloof, gelijkwaardigheid, genegenheid, gevoeligheid, hartelijkheid, incasseringsvermogen, integriteit, interesse, inzet, liefde, loyaliteit, mededogen, medeleven, medelijden, medemenselijkheid, moed, nabijheid, onbezetheid, ongehaastheid, ontvankelijkheid, openheid, onvoorwaardelijkheid, presentie, proximitie, receptiviteit, respect, responsiviteit, sensibiliteit, sensitiviteit, terughoudendheid, toewending, toewijding, trouw, uithoudingsvermogen, uitnodigend, vasthoudend, veilig, verantwoordelijkheid, verbondenheid, verdraagzaamheid, vertrouwen, volhouden, welwillendheid, zorgzaamheid. Verreweg het vaakst wordt in de presentietheorie naast presentie verwezen naar de volgende deugden: aandacht, betrokkenheid, nabijheid, vertrouwen en trouw. Het centraal stellen van deze houdingsaspecten betekent ook dat de presentiebeoefenaar beter begrepen kan worden als een waardigheidsbekleder inzake sociale overbodigheid dan als een gelukzoeker inzake het goede leven.

DE PRESENTIEBEOEFENAAR ALS WAARDIGHEIDSBEKLEDER

Wanneer de presentiebeoefenaar niet primair als gelukzoeker maar als waardigheidsbekleder wordt beschouwd, dan is het beter mogelijk zowel om recht te doen aan de eigenheid van de praktijk van presentiewerk als ook om fundamentele spanningen in het theoretische concept te begrijpen. Deze invalshoek is verhelderend voor de beroepsidentiteit, de praktijksituaties, de werkzaamheden, de ontwikkeling en de deskundigheid van de presentiebeoefenaar.

Beroepsidentiteit

Professies zijn beroepen met een morele beroepsidentiteit. De beroepsidentiteit van professies wordt namelijk bepaald door een humanitaire kern in de vorm van een specifieke humanitaire waarde dan wel een specifiek cluster van humanitaire waarden. Zo staat idealiter in de medische professie gezondheid centraal, terwijl in de juridische professie rechtvaardigheid de focus is

(De Jonge, 2011). In de presentietheorie staat evenwel de menselijke waardigheid centraal, en dat is niet zozeer een specifieke humanitaire waarde maar de humanitaire kern zelf die aan alle vormen van professionaliteit ten grondslag ligt. Dit betekent dat de presentiewerker onvermijdelijk anders gepositioneerd is dan andere professionals, die zich immers bij wijze van spreken concentreren op een deelterrein van humaniteit. Dat betekent ook dat bij presentiebeoefening sneller afbakeningsproblemen zullen ontstaan, zowel van de in wezen grenzeloze professe als zodanig alsook in haar verhouding met andere professies. Het betekent bovendien dat deze vorm van professionaliteit onvermijdelijk gekenmerkt wordt door minder gespecialiseerde expertise. In beroepssituaties kan “gebroken waardigheid” immers niet zomaar als een deelprobleem worden beschouwd; ze raakt de gehele persoon en diens gehele leven in de kern. Daar staat tegenover dat in andere professies altijd een spanning bestaat tussen de algemene humanitaire kern van professionaliteit als zodanig en de beroepsspecifieke humanitaire waarde van de professe in kwestie. Het bevorderen van gezondheid kan bijvoorbeeld leiden tot het eindeloos rekken van het leven en daarmee op gespannen voet komen staan met de menswaardigheid daarvan. Presentiewerk dat gericht is op de menselijke waardigheid kent niet zulke spanningen tussen de beroepsspecifieke waarde en de algemene humanitaire kern.

Praktijksituaties

Professionele praktijksituaties kristalliseren zich doorgaans bij wijze van spreken uit rondom de specifieke humanitaire waarde. In de beroepspraktijk van de arts staat gezondheidsproblematiek centraal terwijl de rechter zich over rechtvaardigheidskwesties buigt (De Jonge, 2011). In de beroepspraktijk van presentiewerk kristalliseren de praktijksituaties zich niet zonder meer uit rond de menselijke waardigheid, want het werk van bijvoorbeeld de buurtpastor begint met de selectie van een buurt. Eerst wordt dus een groep mensen afgebakend en pas daarna wordt daarbinnen de centrale waarde nagestreefd. Het handelen van de pastores lijkt daardoor wel vaker te berusten op het onderscheiden van een ingroup van wijkbewoners en een outgroup van vooral functionarissen, waarbij de pastor als buitenstaander een positie binnen de ingroup probeert te verwerven en werkzaamheden in toenemende mate het karakter van privé-contacten krijgen. Tegelijk moet hierbij worden benadrukt dat de selectie van de buurt wel op de centrale waarde is gebaseerd, echter in de vorm van een dichotomie. De keuze van de buurt is een selectie vanuit het perspectief van geschonden waardigheid. Door deze selectie berust het buurtpastoraat op een doelgroepbenadering, een specifiek deel van de bevolking of de mensheid waar de pastor zich voor inzet.

Werkzaamheden

Ofschoon de uitvoerende werkzaamheden de kern van de professionele activiteiten van pastores vormen, zijn ze voor presentiewerk moeilijk te beschrijven omdat er nauwelijks grenzen lijken te bestaan. De reden hiervoor is dat het professionele ethos de humanitaire kern zelf is. En dat leidt tot complexiteit in de vorm van drie spanningsvelden binnen de uitvoerende werkzaamheden: presentiewerk is een bijkomende hoofdzaak, een passieve activiteit en berust op selectieve oprechtheid.

(a) Presentie is bijkomende hoofdzaak. Waardigheid en zelfrespect laten zich nauwelijks rechtstreeks als professioneel doel nastreven. Hoe zou dat immers moeten gebeuren? Ze lijken eerder het nevenresultaat van activiteiten die op het eerste gezicht op andere doelen zijn gericht. Het hoofddoel lijkt daarmee paradoxaal genoeg enkel als nevendoeel te kunnen worden gerealiseerd. Dit verklaart ook de veelheid van doelen (en ook activiteiten) die in de presentietheorie wordt beschreven, variërend van aandacht en autonomie tot zeggenschap en zingeving.

(b) Presentie is passieve activiteit. Wanneer men actief de waardigheid en het zelfrespect van anderen probeert te bevorderen, dan zal dat waarschijnlijk hun gevoelens van autonomie en competentie aantasten, en daarmee het tegendeel bewerkstelligen van wat wordt beoogd. Waardigheid en zelfrespect zijn het meest gediend met eigen individuele of collectieve initiatieven van bijvoorbeeld buurtbewoners. De pastor zelf komt daarmee ogenschijnlijk in een dienstbare rol terecht. De pastor wordt geacht te begeleiden en te ondersteunen zonder de pretentie te mogen hebben het beter te weten. Dit verklaart de ongrijpbaarheid van de professionele werkzaamheden in presentiewerk en de onduidelijkheid over wie wanneer het initiatief neemt.

(c) Presentie berust op selectieve oprechtheid. Een presentiebeoefenaar is een relatiespecialist (Bootsma, 2008). Het verminderen van "gebroken waardigheid" stelt namelijk hoge eisen aan de professionele relatie. Terecht wordt in de presentietheorie de nadruk gelegd op relationele aspecten zoals betrokkenheid en toewijding. Tegelijk kan binnen de professionele relatie de centrale waarde van de professe niet expliciet worden verwoord; dat zou immers het tegendeel bewerkstelligen van wat wordt beoogd. De presentiewerker zal de eigen positie en werkzaamheden dus altijd moeten verwoorden op een wijze die zijn doelgroep ontziet en die weliswaar wel de waarheid maar toch niet de hele waarheid vertelt. Dit verklaart waarom de professionele relatie zoveel aandacht krijgt: de presentiewerker kan wel oprecht de aard van deze

relatie en van de eigen positie beschrijven. De leden van de doelgroep zullen hierin de nabijheid en de dienstbaarheid horen, daarmee tevreden zijn en de centrale waarde van het beroep en de doelstelling van de werkzaamheden hoeven niet expliciet te worden verwoord. Misschien is het zelfs wenselijk dat de presentiewerker ook zelf zich niet echt bewust is van deze gedeeltelijke onoprechtheid. Uit het empirisch materiaal ontstaat de indruk dat pastores vaak niet helemaal doorzien wat ze nu eigenlijk zelf doen, en ook met het positioneren en profileren van zichzelf als pastor hebben ze opvallend vaak moeite. Deze gebrekkige greep op de eigen werkzaamheden en beroepsidentiteit zou dus wel eens functioneel kunnen zijn voor de presentiebeoefenaar als waardigheidsbekleder.

De uitvoerende werkzaamheden in de presentiebenadering worden begrijpelijk door – conform de door de presentietheorie beschreven betekenislagen in de praktijksituaties – achter de concrete gebeurtenissen een metaniveau te veronderstellen waarop de presentiewerker het professionele initiatief heeft, namelijk in het bepalen van de centrale waarde of doelstelling en ook problematiek (namelijk herstel van gebroken waardigheid) en in het vervolgens aangaan van contacten en relaties (het selecteren van de buurt). Zo wordt in de presentietheorie het primaat van de professionele relatie boven de professionele problematiek beleeden, maar vooraf aan elk open contact gaat de doelgerichte selectie van de problematische buurt door de pastor. Op metaniveau moet ook de professionaliteit van de presentiebeoefenaar worden beoordeeld. Wat op concreet niveau een alledaagse activiteit kan lijken, is op metaniveau de professionele uitvoering van een complexe taak vanuit een verheven ideaal. Dit betekent ook dat achter het alledaagse communicatieve handelen een professionele strategie vanuit een morele intentie schuilgaat, ook dan wanneer de presentiebeoefenaar zelf zich daar niet of niet volledig bewust van is. Zonder dit metaniveau wordt onduidelijk waarom voor presentiebeoefening professionals zouden moeten worden ingeschakeld en niet kan worden volstaan met welwillende leken. Enkel door te verwijzen naar dit metaniveau kan duidelijk worden dat Baart terecht wijst op het professionele karakter van presentiewerk.

Ontwikkeling

Blootstelling of onderdompeling (*exposure*) als basis voor de professionele werkzaamheden kan worden beschreven als de worsteling om door middel van een radicale en integrale ommekeer binnen de eigen christelijke spiritualiteitsbeleving het verheven beroepsethos te handhaven, te verdiepen, te verfijnen en uiteindelijk ook te operationaliseren in het directe contact met schokkende praktijksituaties. Dit is een belangrijk verschil met andere professies. De kloof tussen

DE PRESENTIEBEOEFENAAR: WAARDIGHEIDSBEKLEDER OF GELUKZOEKER?

het idealistische beroepsethos en de problematische praktijksituaties is nuchter beschouwd juist de bestaansreden voor alle professies. Medische professies met hun gezondheidsideaal kunnen slechts bestaan omdat de menselijke conditie inherent verbonden is met gezondheidsproblematiek. Voor de presentiebeoefenaar geldt dat ook, maar op een minder ongecompliceerde wijze. De directe confrontatie met gebrek aan medemenselijkheid, waardigheid en zelfrespect kan voor de presentiebeoefenaar als professional namelijk een aanslag op de eigen levenshouding betekenen, zeker ook omdat de spirituele onderstroom een fundamenteel vertrouwen in het goede lijkt te vereisen. Daarom is niet alleen sensibele maar ook stabiliteit een belangrijke eigenschap van presentiewerkers.

Deskundigheid

Dat de humanitaire kern van professionaliteit in de presentiebeoefening als zodanig centraal staat en niet in de vorm van een specifieke waarde zoals gezondheid of recht, heeft als consequentie dat in de professionele expertise morele en instrumentele aspecten voor een groot deel samenvallen. Het is bijvoorbeeld tot op zekere hoogte wel mogelijk gezondheid door inhumane middelen te bevorderen, maar dat is niet mogelijk bij waardigheid en zelfrespect. Hetzelfde kan ook op een andere wijze worden gezegd: wanneer vanuit een zuiver instrumentele invalshoek wordt nagedacht over de beste manier om waardigheid en zelfrespect werkelijk te stimuleren, dan zal het resultaat een door en door morele aanpak zijn. Dit verklaart ook waarom pastores een minder breed scala aan methoden en technieken bezitten om hun werkzaamheden te verrichten dan in andere professies gebruikelijk is. Inzake de menselijke waardigheid luistert het nauwer. Dit zou ook kunnen verklaren waarom binnen de presentiebenadering een verminderd besef van de noodzaak van instrumentele aspecten van professionaliteit aanwezig lijkt te zijn: het instrumentarium is altijd al moreel gekleurd.

Wanneer het goede oftewel gelukkige leven in de betekenis die Baart daar aan geeft, centraal wordt gesteld binnen de presentiebenadering, dan verliest de presentiebeoefenaar zijn professionele bestaansgrond. Wanneer dat goede leven immers kan worden gerealiseerd door het verbeteren van materiële zekerheid, psychische gezondheid, sociale verbondenheid, institutionele participatie en existentiële of spirituele zingeving, dan kunnen al deze aspecten worden uitbesteed aan gespecialiseerde professionals. Presentie kan dan wel een zekere meerwaarde behouden, maar deze hoeft dan niet door professionals te worden beoefend. Wanneer daarentegen de menselijke waardigheid centraal staat, dan is duidelijk dat het als het ware om een buitencategorie van professionele expertise gaat.

BESLUIT

Het verwoorden van een besluit laat zich moeilijk verenigen met het wezen van de presentiebenadering. De presentietheorie lijkt soms een liefde die haar naam niet durft uit te spreken, wellicht uit spirituele schroom, en dat maakt haar tegelijk ongrijpbaar en onaantastbaar. De presentiebeoefenaar ontbeert de heldere focus van verlossing als centrale spirituele waarde die voor de traditionele geestelijkheid kenmerkend was en haar een duidelijk afgebakend moreel fundament en levensdomein voor professionaliteit verschafte. Baart plaatst de presentiebeoefenaar weliswaar binnen een professioneel kader, maar belangrijker lijkt te zijn dat in de presentiebenadering zich in de gedaante of misschien ook wel in de verhulling van professionaliteit iets toont wat daar onmiskenbaar haaks op staat, namelijk humaniteit die onlosmakelijk verbonden is met spiritualiteit en daardoor radicaliseert in een mate die niet altijd goed binnen de kaders van professionaliteit lijkt te passen.

Baarts beschrijving van de presentiebenadering roept vragen op over de innerlijke consistentie van haar morele fundament. Schön (1983) laat echter zien dat de ambiguïteit van praktijktheorieën juist functioneel is omdat zij praktijkwerkers flexibele referentiekaders verschafft die aangepast kunnen worden aan voortdurend wisselende praktijksituaties. De positie, het standpunt of de bron van waaruit de presentietheorie wordt ontwikkeld is onhelder, maar dat is volgens Heidegger (1927) juist kenmerkend voor de stem van het geweten. Precies hierin lijkt haar waarde en haar kracht te liggen: waarschuwen voor “eine Humanität ohne den Mitmenschen” (Karl Barth in Bootsma, 2008, p. 113), dat wil zeggen sensibiliteit wekken voor het inzicht dat de humanitaire missie van professionaliteit in veel gangbare praktijken bij lange na niet gerealiseerd wordt. Eerder dan een geordende theorie (immers gebaseerd op een ondoorzichtige veelheid van inspiratiebronnen) of een toepasbare praktijk (in presentie schiet men immers altijd tekort) is de presentiebenadering in wezen dan ook een verontrustend appèl.

REFERENTIES

- Baart, A., Dijke, J. van, Ouwerkerk, M., & Beurskens, E. (2011). *Buigzame zorg in een onbuigzame wereld: Presentie als transitiekracht* [Flexible care in a rigid World. Presence as transition power]. Den Haag: Boom Lemma.
- Baart, A. (2001/2006). *Een theorie van de presentie* [A Theory of Presence]. Den Haag: Lemma.
- Baart, A., & Grypdonk, M. (2008). *Verpleegkunde en presentie: Een zoektocht in dialoog naar de betekenis van presentie voor verpleegkundige zorg* [Nursing and presence. A search in dialogue about the meaning of presence for nursing care]. Den Haag: Lemma.

DE PRESENTIEBEOEFENAAR: WAARDIGHEIDSBEKLEDER OF GELUKZOEKER?

- Bootsma, J. (2008). *Is het te doen? Over ethiek en methodiek van de presentiebeoefenaar in het boek Een theorie van de presentie van A. Baart* [Can it be done? About ethics and methodology of the presence worker in the book A theory of presence by A. Baart]. Zwolle: Christelijke Hogeschool Windesheim.
- Brinkman, F. (2004). *Presentie in de praktijk: Een verkenning in de maatschappelijke opvang* [Presence in practice: An exploration in the social care]. Utrecht: NIZW.
- Heidegger, M. (1927/1984). *Sein und Zeit* [Being and Time]. Tübingen: Niemeyer.
- Jonge, E. de (2011). *Professionaliteit: Een model van kern en context* [Professionalism: A model of its core and context]. Deventer: Professionaliteit.nu.
- Kok, E. (2002). *Dagboek van een kerk-en-buurtwerkster* [Diary of a pastoral social worker]. Utrecht: Lemma.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
- Schön, D. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books.
- Schilder, L. (2003). Presentie in het maatschappelijk werk: wenkend perspectief of terug naar af? [Presence in social work: inviting prospects or back to the beginning?]. *Sociale Interventie*, 12(2), 40–49.
- Smaling, A. (2004). Wat voor soort onderzoek doet Baart eigenlijk? [What kind of research does Baart actually do?]. *Kwalon*, 9(1), 7–15.
- Strien, P. J. van (1986). *Praktijk als wetenschap: Methodologie van het sociaal-wetenschappelijk handelen* [Practice as science: Methodology of social-scientific acting]. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Tillo, G. van (2004). Kanttekeningen bij A. Baart: Een theorie van de presentie [Critical notes by A. Baart: A Theory of Presence]. *Kwalon*, 9(1), 21–24.